

مطالعه تطبیقی بازتاب مضامین شیعی در آثار هنری فاطمیان مصر و آل بویه

الهه سادات میربابائیان رودسری^۱

حسین شجاعی قادی کلائی^۲

چکیده

آثار برجای مانده از فاطمیان و آل بویه نشان می‌دهد که فاطمیان نسبت به استفاده از مضامین شیعی در آثار هنری خود سستی نموده‌اند، در حالی که آل بویه در آثار خود به وفور از آن استفاده کرده و از مضامین متنوع‌ترین نیز در آثار خود بهره برده‌اند. پژوهش حاضر به روش تاریخی و توصیفی - تحلیلی و با هدف شناخت دلایل تفاوت در نوع بازتاب مضامین شیعی در هنر فاطمیان مصر و آل بویه انجام شده است و به این پرسش پاسخ می‌دهد که وجود تفاوت در نوع بکارگیری مضامین شیعی در آثار هنری فاطمیان و آل بویه ناشی از چیست؟ نتایج نشان می‌دهد که نگرش متفاوت فاطمیان و آل بویه نسبت به هنر، بروز تفاوت در نوع استفاده آنان از مضامین شیعی را منجر شده است؛ فاطمیان به آثار هنری به دید کالایی برای تجارت و کسب درآمد نگاه می‌کردند، در حالی که آل بویه نسبت به هنر نگرشی تبلیغی داشتند و آثار هنری را به مثابه ابزاری در جهت تبلیغ عقاید و نیز کسب مشروعیت مذهبی می‌انگاشتند.

واژگان کلیدی: هنر اسلامی، هنر شیعی، مضامین شیعی، فاطمیان مصر، آل بویه

۱. گروه گرافیک، مدرس دانشکده فنی و حرفه ای دخترانه قدسیه، ساری، ایران.

۲. دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹ / ۲ / ۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹ / ۶ / ۱۵

۱. مقدمه

پس از ظهور اسلام، حدود سه قرن طول کشید تا مبارزات شیعیان منتج به تشکیل اولین حکومت‌های شیعی شود. اما این حکومت‌ها جغرافیای وسیعی را پوشش نمی‌دادند و به بیان دقیق‌تر، بیشتر آنان - نظیر علویان طبرستان - حکومت‌های محلی به شمار می‌آمدند. رفته‌رفته ایجاد روابط میان این حکومت‌های محلی و قدرت یافتن آنان و در عین حال ضعف خلافت عباسی بستر تشکیل اولین حکومت‌های مقتدر شیعی را فراهم آورد. فاطمیان و آل‌بویه اولین حکومت‌های مقتدر شیعی بودند^۱ که پا به عرصه ظهور نهادند و هر دو اهتمام به ترویج اندیشه‌ها و تفکرات شیعی داشته و دوران حکومت آنان نیز تا حدودی مقارن با یکدیگر بوده است.

با توجه به نو پا بودن حکومت‌های شیعی در این دوران، هنوز نمی‌توان سخن از هنر شیعی به میان آورد؛ هنر این دوره‌ها بیشتر امتداد همان هنر اسلامی است که همچنان تحت تأثیر شدید هنر ساسانی قرار داشت و همچنین عناصر شیعی نیز هنوز آنچنان تکوین نیافته بودند تا مورد استفاده قرار گیرند. در این میان اما، مضامین بکار رفته در آثار هنری این دو حکومت، استفاده از شعائر شیعی را نشان می‌دهد. اما نکته اینجاست که تفاوت‌های فاطمیان و آل‌بویه در زمینه‌های گوناگون، در نوع بکارگیری مضامین شیعی توسط آنان تأثیر داشته است. مضامین شیعی در دوره فاطمیان در همه انواع هنرهای رایج در آن دوره بکار نرفته‌اند و این در حالی است که در دوره آل‌بویه در تمامی انواع هنری حضور مضامین شیعی مشاهده می‌شود.

مقاله حاضر بر آن است تا دلایل وجود تفاوت در نوع بکارگیری مضامین شیعی در هنر دوران فاطمی و آل‌بویه را مورد بررسی قرار دهد. در این مسیر، از آن جهت که مصر مرکز حکومت فاطمیان بوده و بیش از مناطق دیگر تحت سلطه آنان نظیر سوریه، سیسیل و... باورهای فاطمیان را منعکس ساخته است، آنجا که به بررسی هنر فاطمیان پرداخته شده به طور مشخص، هنر فاطمیان مصر مورد بررسی قرار گرفته است. اهمیت تحقیق حاضر از آن روست که حکومت فاطمیان و نیز آل‌بویه اولین حکومت‌های مقتدر شیعی در طول تاریخ بوده‌اند و دستیابی به درک درستی از هنر رایج در آن دوران نمی‌تواند بی‌نیاز از بررسی عواملی باشد که بر هنر آنها تأثیر مستقیم داشته‌اند.

۲. پیشینه تحقیق

در مورد هنر دوران فاطمیان و نیز آل بویه به طور جداگانه مقالات متعددی نگاشته شده است که از این میان دو مقاله تا حدودی مرتبط با موضوع پژوهش حاضر هستند. اول می‌توان به مقاله‌ای که توسط مهناز شایسته‌فر و میترا آزاد با عنوان «کتیبه‌های ابنیه دوران آل بویه، با تأکید بر مضامین مذهبی» به انجام رسیده است اشاره کرد. نتیجه‌ای که از این مقاله حاصل شده نشان می‌دهد که مضامین کتیبه‌های دوران آل بویه شامل آیات قرآنی و صلوات بر چهارده معصوم بوده و برای اولین بار در این دوره نام امامان شیعه در کتیبه بناها استفاده شده است.

دوم، مقاله‌ای است که توسط مهناز شایسته‌فر و فتانه محمودی با عنوان «تحلیل مضمونی طرح و نقش در سفالینه‌ها، نسخ مصور و نقاشی‌های دیواری فاطمیان» نگاشته شده است. نتایجی که مقاله ذکر شده به آن دست یافته حاکی از آن است که اعتقادات مذهبی و شیعه‌گری فاطمیان بیشتر در مساجد، آرامگاه‌ها و منسوجات آن دوره نمود یافته است و به‌طور کلی بیش از آنکه اهتمام به استفاده از مضامین مذهبی در آثار خود داشته باشند از مضامینی نظیر زندگی درباری، نوازندگان، رقاصان، حاکمان، ملازمان، مضامین اجتماعی و... استفاده کرده‌اند. نویسندگان در این مقاله فاطمیان را واسطه‌ای میان هنر و تمدن‌های مختلفی نظیر هنر رومی و یونانی در غرب، هنر امویان دمشق و اسپانیا، عباسیان و نیز سلجوقیان در شرق دانسته‌اند، لذا مضامین مذهبی را در کنار مضامین غیر مذهبی بررسی نموده‌اند.

Mohamed N. El Barbary و همکاران نیز در مقاله‌ای با عنوان " Shiite Art in Cairo " به مضامین شیعی در آثار دوره فاطمی پرداخته‌اند. نویسندگان این مقاله بر این باور هستند که آثار فاطمیان در ظاهر مطابق سلیقه اهل سنت کار شده‌اند در حالی که مضمون شیعی در آثار آنان مستتر و پنهان است. همچنین، بیشتر نمونه‌های تصویری ارائه شده در این مقاله آثاری را در بر می‌گیرد که برای فاطمیان جنبه تجاری نداشته است.

گذشته از مقالاتی که ذکر آن در پیش آمد، مقالات دیگری نیز با موضوعاتی مرتبط با فاطمیان و نیز آل‌بویه انجام شده است، لکن با در نظر گرفتن این که فاطمیان و آل‌بویه از نظر دوره تاریخی مقارن با یکدیگر بوده و به جهت گرایش‌های مذهبی نیز تا حد زیادی همسو بوده‌اند تا کنون هیچ پژوهشی در زمینه تطبیق هنر رایج در این دو دوره نگاشته نشده است.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر از جمله پژوهش‌های کیفی است و جامعه مورد مطالعه آن دسته از آثار هنری متعلق به حکومت فاطمیان مصر و آل‌بویه را شامل می‌شود که در آن‌ها از مضامینی نظیر آیات، احادیث، جملات و عباراتی که دارای محتوای شیعی هستند استفاده شده است. همچنین، آن دسته از آثار که در آن‌ها از نمادهای شیعی نظیر نمادهای تصویری و یا نمادهای عددی استفاده شده است نیز جزو جامعه مورد مطالعه در این پژوهش به شمار می‌آیند. در اینجا لازم به ذکر است که چون آثار برجای مانده از حکومت آل‌بویه - بر خلاف فاطمیان - بسیار اندک است، لذا محدود کردن جامعه مورد مطالعه به حیطه خاصی از آثار هنری میسر نیست، البته همین آثار باقی مانده از دوران آل‌بویه به همراه گزارشات مورخین می‌تواند برای حصول به نتیجه مقاله کافی باشد؛ چرا که در همین آثار اندک باقی مانده نیز حضور مضامین شیعی پر رنگ بوده و نشان از فضای حاکم بر عموم آثار آن دوره دارد. در چنین شرایطی، طبیعی است که در مقابل آثار آل‌بویه، آن دسته از آثار فاطمیان مورد توجه قرار گیرد که در حکومت آل‌بویه نظیری برای آن وجود دارد؛ به‌عنوان مثال به جهت آن‌که از دوره آل‌بویه آثار کتاب‌آرایی قابل توجهی باقی نمانده است، لذا در پرداختن به نمونه‌ها، به نمونه‌های کتاب‌آرایی فاطمیان نیز پرداخته نخواهد شد.

روش تحقیق در این پژوهش، تاریخی - تطبیقی است و اطلاعات و داده‌های پژوهش به روش کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده است. بیشتر تصاویر مورد استفاده با مراجعه به وب سایت‌های موزه‌های مختلف جهان که آثار مورد مطالعه را در خود جای داده‌اند بدست آمده است و برخی تصاویر نظیر بناهای برجای مانده از دوره آل‌بویه در ایران با مراجعه حضوری و عکاسی از بنا حاصل شده‌اند.

۴. حکومت فاطمیان و آل بویه

طبق گزارش مقریزی در *آعظ الحنفا*، عبدالله المهدی در سال ۲۹۷ ه. ق حکومت فاطمی را در الرقاده (تونس کنونی) تشکیل داد و پس از آن به مدت ۶۵ سال به تحکیم قدرت و درگیری با مخالفان خود پرداخت. (مقریزی، [بی تا]: ۶۵-۶۶) آنان پس از مدتی توانستند ادریسیان فاس را هم خراج گذار خلافت خود نمایند و نیز سیسیل را تصرف و سرانجام در ۳۵۸ ه. ق سرزمین تاریخی مصر را فتح کنند. (آئینه‌وند و جان‌احمدی، ۱۳۸۳: ۲) فتح مصر آغازگر فصل جدیدی از حیات حکومت فاطمی به شمار می‌آید؛ چرا که تا پیش از آن حکومت فاطمی بیشتر درگیر جنگ‌ها و کشمکش‌های سیاسی بود (العبادی، [بی تا]: ۲۴۹-۲۴۷) و پس از فتح مصر توانست به ثبات برسد.

عصر فاطمیان، از دوره‌های باشکوه تمدن اسلامی شناخته می‌شود و مصر در آن عصر، اقتصادی پر رونق و صنعت و تجارتي پیشرفته داشته است. هنگامی که ناصر خسرو قبادیانی در زمان خلافت المستنصر، توانگرترین خلیفه فاطمی از مصر عبور می‌کند مصر را آنگونه توصیف می‌کند که کمتر سرزمینی بدان می‌رسید. صنایع دستی نیز در آن روزگار در مصر رونق چشمگیری داشته است و توصیفات ناصر خسرو درباره رونق انواع صنایع دستی و نیز توصیفات او از بازارهای فروش این هنرها نظیر بازار فسطاط خواند نیست. (قبادیانی، ۱۳۳۵: ۷۹-۸۸) «هنرها و صنایع در دوران فاطمیون به حدی تخصصی شد که شمار طبقات مختلف هنرمندان به ۲۱۰ مورد رسید. تولیدات طبقه فرودست و متوسط، سیر صعودی پیمود و دست‌کم در مورد کاغذ، بسیاری از کارخانه‌های آن به سطحی رسیدند که می‌توان آن‌ها را با ایام جدید مقایسه کرد». (شایسته‌فر و محمودی، ۱۳۸۹: ۳)

البته موقعیت جغرافیایی قلمرو فاطمیان در این شکوفایی سهم بسزایی داشت. آن‌ها به سبب موقعیت جغرافیایی ویژه خود به واسطه میان تمدن شرق و غرب تبدیل شده بودند و روابط تجاری آنان با اروپا در سطح بسیار بالایی بود و در رونق اقتصادی آنان نقش کلیدی داشت. تقریباً هم‌زمان با شکل‌گیری دولت فاطمیان در شمال آفریقا، دولت آل‌بویه در حالت کوبین بود. آل‌بویه هنگامی به قدرت رسیدند که خلافت عباسی دست-خوش تجزیه و از هم پاشیدگی شده بود.

در آستانه قرن چهارم دولت عباسی ضعیف‌تر از پیش شد، در این سال‌ها به‌جز بغداد و برخی از نواحی عراق چیزی در دست خلیفه بغداد باقی نمانده بود. (ابن الجوزی، ۱۴۱۲ق: ۳۶۶) تا اینکه آل‌بویه بغداد را نیز به تصرف خود درآورد. آل‌بویه از ناحیه دیلمان بودند که به‌لحاظ موقعیت جغرافیایی بیش از ۲۵۰ سال از هجوم اعراب مسلمان مصون مانده بود. (Kohansal, Soltanian & Deylami, 2014: 78) آنان توانسته بودند نواحی مرکزی ایران را در اختیار گیرند و سپس موفق به فتح بغداد و تشکیل حکومت مقتدر خود شدند. بی‌شک سلاطین آل‌بویه از قدرتمندترین زمامدارانی هستند که بر سرزمین اسلامی حاکم شدند، چنانکه ابن خلدون می‌نویسد: «آل‌بویه صاحب دولت عظیمی شدند که اسلام بر سایر امت‌ها بدان مباحثات می‌کند.» (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ج ۴/ ۴۲۰)

مهم‌ترین شخصیتی که در دستگاه آل‌بویه به سلطنت رسید عضدالدوله بود. او توانست نواحی مختلف را که پیش از او درگیر کشمکش و نزاع بودند متحد کند و قدرت آل‌بویه را به اوج شکوه خود رساند. (فقیهی، ۱۳۵۷: ۲۵۲-۲۴۷) اقدامات و تصمیمات عضدالدوله منجر به رونق کشاورزی شد و در اختیار داشتن بنادر خلیج فارس تجارت و بازرگانی را نیز در زمان آل‌بویه رونق داده بود. از سوی دیگر، اقدامات عام‌المنفعه عضدالدوله در احداث مدرسه و بیمارستان و نیز اعطا نمودن وام به مردم جهت بازسازی منازل خود، سطح رفاه اقتصادی را بطور نسبی بالا برده بود. البته اقتصاد آل‌بویه بیشتر از آن‌که متکی بر تجارت و بازرگانی باشد بر اخذ مالیات از مردم استوار بود. (روذراوری، ۱۳۳۴ق: ۷۱)

به‌طورکلی آن‌طور که از شواهد پیداست فاطمیان در قیاس با آل‌بویه در عرصه اقتصادی به توفیقات بیشتری دست یافته و توانسته بودند با رونق دادن به انواع حرفه‌ها و صنایع دستی به همراه ایجاد روابط تجاری مناسب با کشورهای همسایه و اروپاییان، بازار فروش مناسبی برای تولیدات خود بیابند.

۵. مقایسه ویژگی‌های مذهبی فاطمیان و آل‌بویه

پیش از ظهور فاطمیان، بربرها ساکن اصلی آفریقا و مغرب بودند که پس از پیروزی مسلمانان در آن نواحی، ترکیب طبقاتی آن منطقه را تغییر دادند. فاطمیان که شیعه

اسماعیلی بودند از نارضایتی بربرها از دستگاه خلافت استفاده کرده و با طرح شعارهای موافق طبعشان موفق شدند آنان را با خود همراه کرده و نیروی نظامی عظیمی را برای قیام تشکیل دهند (فرزانه، ۱۳۸۸: ۹۸). نفوذ اسلام و سنت نبوی در میان اقوام بربر سبب شد که داعیان فاطمی به دعوت خود رنگ و بوی مذهبی دهند و قیام و دعوت خود را برای مذهب معرفی کنند. لذا دستگاه دعوت در آغاز تبلیغات خود از دو مقوله بیشترین بهره را گرفت؛ عبیدالله مهدی را منتسب به اهل بیت پیامبر (ص) خواندند و از سویی نیز وی را مهدی موعود نامیدند. (فرزانه، ۱۳۸۸: ۱۰۵-۹۶)

فاطمیان پس از آنکه به قدرت رسیدند اقداماتی در جهت اشاعه تشیع اسماعیلی انجام دادند که از آن جمله می‌توان به برپایی عزاداری عاشورا اشاره کرد، لکن فراگیر نشدن این مذهب در نواحی تحت سلطه فاطمیان، نظرات مختلف و گاه ضد و نقیضی درباره اهتمام یا عدم اهتمام فاطمیان به اشاعه مذهب تشیع به خصوص در مغرب را به دنبال داشته است. به باور پ.ای. واکر^۲ ترویج عقاید شیعی در مغرب و فراهم ساختن زمینه‌های گرویدن بربرهای آن دیار به مذهب اسماعیلی هدف اصلی عبیدالله مهدی نبوده است، بلکه وی بیشتر در صدد «احیای کامل امپراطوری بزرگ اسلامی در شرق، غرب، شمال و جنوب» بود. (Walker, 2002: 24)

گرایش‌های مذهبی فاطمیان منجر شد که آنان در آثار هنری از مضامین شیعی استفاده نمایند. مضامین شیعی مورد استفاده در آثار فاطمی را به دو دسته می‌توان تقسیم نمود؛ دسته اول آیات، احادیث و عبارات مذهبی را در بر می‌گیرد که معنای نهفته در آنها به آسانی قابل درک است و مضمون شیعی آنها به طور مستقیم دریافت می‌شود. اما دسته دوم اعداد خاص را در بر می‌گیرد که درک مضمون شیعی آنها نیاز به تأویل دارد. البته این دسته‌بندی در مورد آثار برجای مانده از آل‌بویه نیز صدق می‌کند؛ چرا که آل‌بویه نیز در آثار خود در کنار عبارات شیعی از اعدادی که متضمن معنای شیعی بودند نیز استفاده می‌کردند، اما اعداد و معانی تأویلی آنها نزد فاطمیان اهمیت مضاعف داشته است.

دلیل این اهمیت را باید در آن بخش از گرایش‌های شیعه اسماعیلی یافت که در نهایت با جنبش حروفیه پیوندهایی پیدا کرد. شاید مهم‌ترین عاملی که باعث ایجاد پیوند بین اسماعیلیه و حروفیه شده است را بتوان گرایش به تأویل‌گرایی دانست. هر

چند تأویل‌گرایی در تمامی مذاهب و فرقه‌های اسلامی مشاهده می‌شود اما از این میان، شیوه تأویل اسماعیلیه و حروفیه قرابت بیشتری با یکدیگر داشته است. (ریتر، ۱۳۴۱: ۳۲۶) شیعیان اسماعیلی خود را «اهل تأویل» یا «اهل باطن» می‌نامیدند و به‌همین دلیل برای تمامی حروف و به‌خصوص اعداد و امثال این‌ها معنایی رمزی قائل بودند، تا جایی که «عدد اندیشی» و اعتقاد ویژه به ارزش اعداد و نیز حروف بخشی از بن‌مایه‌های فکری اسماعیلیه را تشکیل می‌دهد. (موحدی، ۱۳۹۱: ۱۷۰) اعداد چهار، شش، هفت و دوازده نزد اسماعیلیان (فاطمیان) از شرافت خاصی برخوردار بوده و در بسیاری از آثار هنری آنان استفاده شده است. البته نمی‌توان این‌طور پنداشت که این حروف و اعداد نزد فاطمیان اسماعیلی دلالت بر محتوای شیعی داشته است؛ چرا که آنان در زمینه‌های بسیاری از معنای رمزی اعداد و حروف استفاده می‌کردند لذا نمی‌توان از اعداد خاص به‌کار رفته در آثار آنان صرفاً معنایی شیعی دریافت نمود.

آل‌بویه نیز مانند فاطمیان شیعه بوده‌اند، اما تفاوت آن‌ها با فاطمیان در امامیه بودن تشیع آل‌بویه است. دلایل محکمی وجود دارد که با استناد به آن می‌توان نتیجه گرفت که آل‌بویه از ابتدا شیعه اثنی‌عشری بوده‌اند. (انطیقه‌چی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۲-۱۱) آل‌بویه پس از آن‌که قدرت را بدست گرفتند در حمایت و ترویج تفکرات و عقاید شیعه امامی اهتمام جدی ورزیدند؛ حضور پر رنگ مفسران شیعی نظیر: کلینی، ابن بابویه یا شیخ صدوق، شیخ مفید، شیخ طوسی، شریف‌رضی و... به همراه زنده کردن مراسم شیعه امامیه از قبیل عزاداری‌های عاشورا، جشن غدیر خم، سنت زیارت عاشورا، زیارت قبور امامان شیعه، نحوه اذان گفتن شیعه، استفاده از مهر نماز - که از تربت امام حسین (ع) ساخته شده باشد- و بسیار موارد دیگر گواهی بر صدق این گفتار است.

آل‌بویه نیز مانند فاطمیان گرایش‌های شیعی خود را در آثارشان بازتاب دادند. آنان در آثار خود، همانند فاطمیان از عبارات و جملاتی که دلالت بر معنای شیعی داشت استفاده می‌کردند و نیز شواهدی هم بر استفاده آنان از اعداد خاص در جهت استفاده از معنای رمزی آن‌ها وجود دارد؛ بنای گنبد عالی ابرکوه یزد که در پلان آن از عدد ۸ که نزد شیعیان امامی دارای ارزش است را می‌توان گواهی بر صدق این گفتار دانست. البته از آن‌جا که عدد‌گرایی فاطمیان بسیار عمیق‌تر از آل‌بویه بود و همان‌طور که در پیش اشاره گردید نمی‌توان برای آن‌ها صرفاً معنایی شیعی قائل شد، لذا در ادامه از بررسی

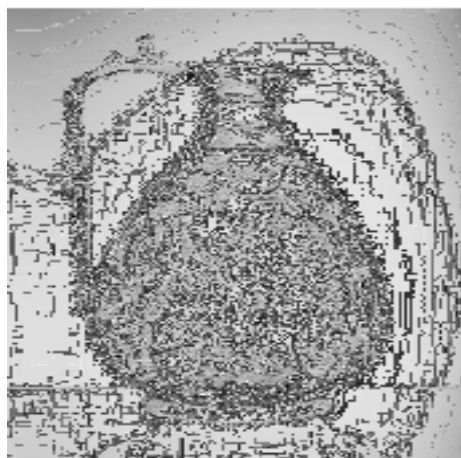

مفاهیم رمزی اعداد در هنر فاطمیان و نیز آل‌بویه اجتناب خواهد شد و بیشتر، عبارات و جملاقی مورد بررسی قرار خواهد گرفت که اشاره مستقیم‌تری به مضامین شیعی دارند.

۶. تطبیق مضامین شیعی در آثار فاطمیان و آل‌بویه

پیش‌تر اشاره شد که حکومت فاطمیان دوره رونق انواع هنرها و صنایع دستی بود. در کارگاه‌های آنان برخی از زیباترین فرآورده‌های هنری و صنعتی اسلامی در زمینه فلزکاری، کنده‌کاری، پارچه‌بافی و ظروف بلورین ساخته و بر روی آن‌ها نقوشی با مضامین متنوع کار می‌شده است.

فاطمیان، در فلزکاری به درجه والایی رسیدند؛ برخی از این آثار به‌عنوان لوازم زندگی مورد استفاده قرار گرفت، مانند ابرقی‌ها و ظروف، ولی بعضی از اشیاء فلزی جنبه تزئینی داشتند. (علام، ۱۳۸۶: ۱۱۰) در کنده‌کاری پیشرفت بسیاری بدست آوردند.

تصویر ۲: تنگ آبخوری، فاطمیان مصر، قرن ۵ ه. ق، موزه ویکتوریا و

آلدت. (<http://collections.vam.ac.uk>)

در تمام آن‌ها شکل پرنده یا حیوان به صورت روبرو یا پشت به هم کار شده و

آثار کنده‌کاری آنان بیشتر بر روی عاج و چوب انجام می‌شد و در دوران خود بسیار مشهور بود. (تصویر ۱) در پارچه‌بافی نیز کارخانه‌های بافندگی آن‌ها به نام دورالطراز بسیار ممتاز بود. پارچه‌هایی که در این دوره تولید می‌شد با حاشیه‌هایی به صورت اشکال هندسی مکرر و شش ضلعی مزین می‌گردید و

تصویر ۱: کنده‌کاری روی چوب، فاطمیان مصر،

قرن ۵ ه. ق، موزه

کتیبه‌هایی به خط عربی نیز بر روی این پارچه‌ها استفاده می‌شد. (علام، ۱۳۸۶: ۱۱۵) در ساخت ظروف بلورین نیز بسیار پیشرفته بودند. (تصویر ۲) اشیاء سنگ بلور و شیشه‌های تراشیده آن‌ها در کنار طلا و نقره، از اشیاء بسیار با ارزش دوران فاطمی بوده است. (برند، ۱۳۸۳: ۶۰) هنر فاطمی البته تنها در این هنرها خلاصه نمی‌شود و پیشرفت چشم‌گیری در همه انواع هنرها به وقوع پیوست.

دوره آل‌بویه نیز همانند فاطمیان، دوران رشد و شکوفایی فرهنگ و هنر بود؛ در این دوره انواع هنرهای ایرانی نظیر پارچه‌بافی، تزیین بنا، فلزکاری، کتاب‌آرایی و... به شکوفایی قابل توجهی رسیدند. دوره آل‌بویه به لحاظ هنری نقطه عطفی در تاریخ هنر

ایران به شمار می‌آید؛ به این دلیل که در این دوره عناصر اسلامی و عناصر ساسانی در کنار یکدیگر به وحدت می‌رسند و اصول هنری که در این دوره پایه‌ریزی می‌شود تا مدت‌ها ادامه می‌یابد.

تصویر ۳: کتیبه با مرکزیت نام محمد (ص) و علی (ع)، بالای درب

ورودی مسجد الاقمر. قرن ۶ ه. ق. مأخذ:

(<https://www.flickr.com>)

در بررسی مضامین آثار هنری این دو دوره باید گفت که بیشتر مضامین آثار هنری دوره فاطمی را مضامین غیر مذهبی اعم از مضامین درباری، جنگ و شکار، رقص و بزم، روزمره (اجتماعی) و نیز نمادین تشکیل داده است و همچنین، اغلب آثاری که با مضامین مذهبی و به خصوص شیعی در این دوره کار شده نیز بیشتر در کتیبه‌های بناها و پارچه‌بافی‌ها و نیز سکه‌ها نمود یافته است. نمونه‌هایی از مضامین شیعی که در کتیبه‌های بناها استفاده شده است را می‌توان در مسجد الاقمر (تصویر ۳) مشاهده نمود. گذشته از

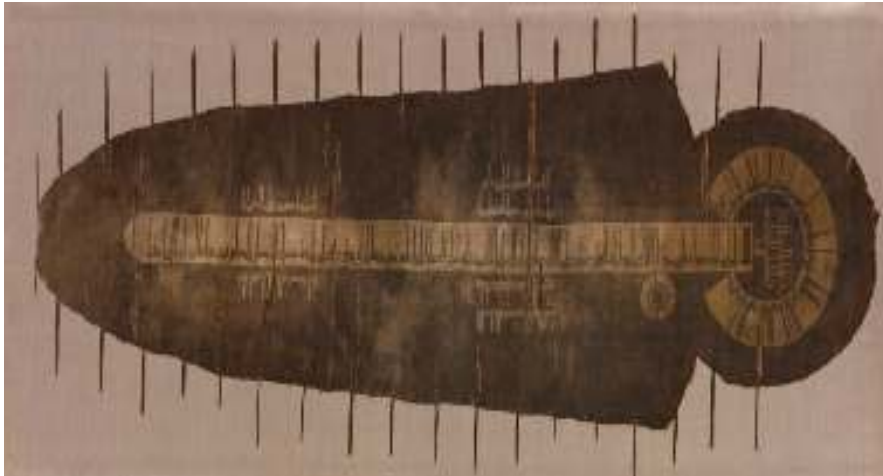

تصویر ۴: عبارت «علی ولی الله» در کتیبه تأسیس مسجد امام جعفر صادق (ع). مأخذ: (فرج‌الحسینی، ۱۳۹۳: ۶۹۹)

نمونه‌های مشابه الاقمر که در کتیبه‌های بناهای فاطمیان یافت می‌شود، در تعدادی کتیبه تأسیس بنا نیز مضامین شیعی قابل مشاهده هستند. (تصویر ۴) گذشته از کتیبه‌های بنا، در آثار پارچه‌بافی فاطمیان نیز مضامین شیعی حضور دارند. در اکثر این پارچه‌ها که با نام پارچه‌های طراز شناخته می‌شوند از کتیبه‌هایی با مضامین شیعی استفاده شده است. استفاده از نام «علی»، کلمه «الملک‌الله» که نقش روی انگشتر امام علی (ع) بوده است، علی ولی الله و... از کلمات و عباراتی هستند که بر روی این پارچه‌ها استفاده شده‌اند. (تصویر ۵)

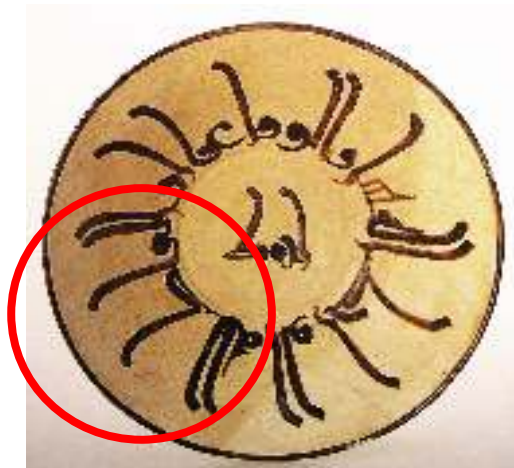
تصویر ۵: کلمه «الملک‌الله»، پارچه دوره فاطمی، قرن ۵-۴ ه. ق.

تصویر ۶: روپوش کفن، نام متوفی به همراه دعای وضو (که در آن بر ائمه صلوات فرستاده

شده است)، آل‌بویه، موزه کلیولند. مأخذ: (<http://www.clevelandart.org>)

استفاده از مضامین شیعی در آثار هنری آل‌بویه اما رونق بیشتری داشت. یکی از ویژگی‌های مهم و بارز هنر آل‌بویه، وجود مفاهیم و عناصر مذهبی است و حضور مضامین شیعی در این دوره بسیار پررنگ است، تا جایی که می‌توان آثار به جای مانده از این دوران را به عنوان آثار هنر دینی و از طرفی شیعی به حساب آورد. (شایسته‌فر و آزاد، ۱۳۸۳: ۴۴) در آثار آل‌بویه نام علی(ع) و ائمه(ع) و همچنین عبارات بسیاری نظیر آیات قرآن و ادعیه‌ای که واجد مضمون شیعی هستند مورد استفاده قرار گرفته است؛ به عنوان مثال می‌توان به تصویر شماره ۶ اشاره کرد که روپوش کفن متعلق به دوره آل‌بویه می‌باشد و بر روی آن بر ائمه صلوات فرستاده شده است. بسیاری از مضامین شیعی در این دوره بر روی چنین پارچه‌هایی بکار رفته است که شاید دلیل آن را بتوان در رونق پارچه‌بافی در دوره آل‌بویه دانست. یکی از دلایل این رونق در اختیار گرفتن کارگاه‌های پارچه‌بافی عباسیان توسط آل‌بویه بود. «عضدالدوله دیلمی سازمان طراز شاهانه را کلاً از تصاحب خلیفه عباسی که رو به ضعف گذارده بود بیرون کشید و به تصرف خود درآورد. از همان زمان نواحی زیر حکومت دیلمیان مراکز مهم پارچه‌بافی گردیدند.» (فریه، ۱۳۷۴: ۱۵۷)

تصویر ۷: عبارت "الملک لله"، کاسه دوره آل بویه. مأخذ:

(Garner, 1973:103)

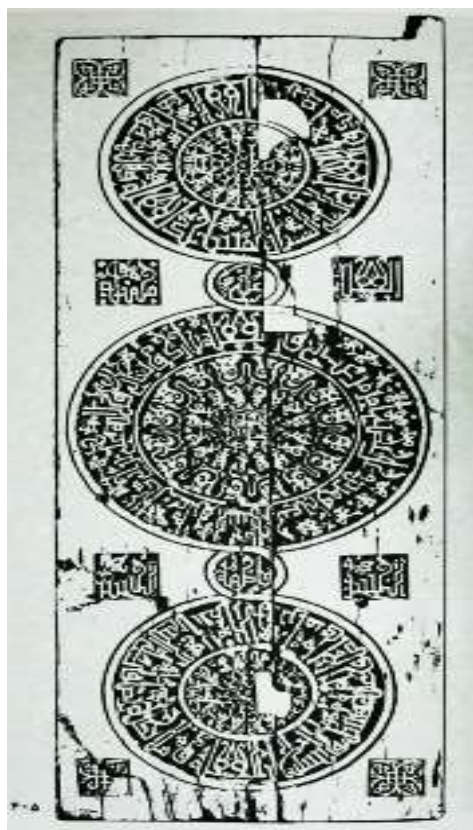
البته از دوره آل بویه آثار زیادی باقی نمانده است و بیشتر آثار مربوط به این دوره یا از بین رفته و یا به عنوان نمونه‌هایی از هنر عباسی و سامانی شناخته می‌شوند؛ به عنوان مثال می‌توان به تصویر ۷ اشاره کرد، کاسه‌ای متعلق به دوره آل بویه با کلمه "الملک لله" که به عنوان سفال

تصویر ۸ «الملک لله»، بخشی از گچبری مسجد امام اصفهان، آل-

داده و در موزه فرییر نگهداری می‌شود اشاره کرد. (تصویر ۹)

سامانی معروف شده است.^۳ همین پیچیدگی کار بررسی آثار هنری این دوره را با مشکل مواجه ساخته است. اما با این حال، آثار برجای مانده حکایت از آن دارند که آل بویه به طور گسترده از مضامین شیعی در انواع تولیدات هنری خود اعم از کتیبه‌های بناها (تصویر ۸)، پارچه‌ها، سکه‌ها، ظروف فلزی و سفالی و... استفاده می‌کردند. از جمله می‌توان به یک لنگه درب چوبی منبت‌کاری شده که نام پنج تن آل عبا را در خود جای

استفاده آل‌بویه از مضامین شیعی در مقایسه با فاطمیان هم به جهت تنوع مضامین مورد استفاده و هم به جهت تنوع استفاده در گونه‌های مختلف تولیدات هنری تفاوت دارد، این نکته را می‌توان در جدول ۱ که به صورت تطبیقی مضامین شیعی مورد استفاده در هنر فاطمیان و آل‌بویه را مقایسه کرده است مشاهده نمود.

تصویر ۹: لنگه درب چوبی منبت‌کاری شده مزین به نام پنج تن آل‌عبا، موزه فری‌یر گالری هنر واشنگتن. مأخذ: (خزائی،

(۱۳۸۱: ۸۷)

آل‌بویه					فاطمیان					کلمه یا عبارت		
آثار چوبی	فلز کار ی	ظروف سفالی	پارچه‌ها	سکه‌ها	ابنیه‌ها	آثار چوبی	فلز کار ی	ظروف سفالی	پارچه‌ها		سکه‌ها	ابنیه‌ها
											*	آیه ولایت (آیه ۵۵ سوره)

الهه سادات ميربابائيان رودسرى و حسين شجاعى قادى كلاثى ۲۹۱

مائده)											
										*	لا اله الا الله وحدہ لا شريك له محمد رسول الله على ولى الله
*				*				*	*	*	نام على(ع) به صورت- هاى مختلف
									*	*	على ولى الله
										*	اهل بيت، آله الطاهرين
*										*	نام امام حسن(ع) و امام حسين (ع)
										*	حسبنا الله و نعم الوكيل
		*		*				*			الملك لله
*			*	*						*	صلوات بر آل محمد(ص)
									*		على خير صفوه الله
									*		على افضل الوصيين و وزير خير المرسلين

*											نام فاطمه(س)
				*							آیه الکرسی
	*	*									القسط
				*							آیه ۶۵ سوره غافر
*											نام دوازده امام شیعه
				*							آیه ۱۸ سوره آل عمران
*											مناجات نماز حضرت فاطمه
			*	*							کلمه امام و ائمه

جدول ۱: تطبیق مضامین شیعی در هنر فاطمیان و آل‌بویه، (مأخذ: نگارنده)

آن‌طور که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، بیشتر مضامین شیعی استفاده شده در دوره فاطمی، در کتیبه‌های بناها و پارچه‌ها و نیز در سکه‌ها استفاده شده‌اند و در دیگر آثار دوره فاطمی نظیر آثاری چوبی، ظروف فلزی و ... حضور مضامین شیعی مشاهده نمی‌شود؛ یعنی فاطمیان در آن دسته از آثار خود که اقتصاد حکومت فاطمی بیشتر از صادرات آن‌ها تأمین می‌شد از مضامین غیر از مذهبی و شیعی استفاده کرده‌اند.

۷. بحث و نتیجه‌گیری

حکومت فاطمیان و آل‌بویه در سطوح مختلف اشتراکات بسیاری با یکدیگر داشتند؛ هر دو حکومت، مقتدر بودند، هر دو دولت بر سرزمین‌هایی تسلط یافتند که خاستگاه تمدن‌هایی کهن بود، هر دو شیعه بودند و در راه تبلیغ و اشاعه تفکرات و تعالیم شیعی اهتمام ورزیدند، در هر دو دوره، توسعه اقتصادی و رفاه اجتماعی مناسبی

به وجود آمده بود، هر دو حکومت با حمایت از دانشمندان عصر خود رشد علمی و فرهنگی چشمگیری را رقم زدند و در هر دو سرزمین، اشاعه اسلام بر بستر تمدنی کهن سبب تولد هنری التقاطی گردید. با وجود تمام این شباهت‌ها، تفاوت‌های بارزی در هنر دو دوره در استفاده از مضامین شیعی وجود دارد. فاطمیان با آن‌که با شیعه‌گری و مطرح نمودن شعارهای شیعه پسند و ادعای مهدویت حمایت بربرهای مغرب را بدست آوردند، اما پس از آن‌که به قدرت رسیدند در ترویج و اشاعه تفکرات و تعالیم شیعه سستی ورزیدند.

به بیانی دیگر، این‌طور به نظر می‌رسد که تبلیغ و اشاعه مذهب شیعه اسماعیلی محور اصلی سیاست‌های دولت فاطمی نبوده و در مقایسه با توسعه سرزمینی و بر انداختن رقیبانی چون خلفای عباسی، اهمیت ثانوی داشته است^۵ و از نظر بسیاری از صاحب‌ظران، فاطمیان به‌طور عمدی و آگاهانه و بنا بر مصالح سیاسی‌شان در امر ترویج و اشاعه مذهب شیعه اسماعیلی سستی نموده‌اند. این جریان در آثار هنری با شدت بیشتری خود را نشان داد و برخورد محافظه‌کارانه فاطمیان نسبت به استفاده از مضامین شیعی در آثار هنری، گویای این نکته است.

اما با این وجود، تمرکز فاطمیان به توسعه قدرت سیاسی به‌تنهایی نمی‌توانسته است حضور بسیار اندک مضامین شیعی در این دوره را سبب شده باشد؛ چراکه فاطمیان می‌توانستند برای توسعه قدرت سیاسی و فکری خود از هنر و آثار هنری نیز استفاده نمایند، مانند همانکاری که آل‌بویه در مناطق تحت تسلط خود انجام دادند. آل‌بویه برخلاف فاطمیان سعی نمودند تا با استفاده از آثار هنری، اندیشه‌ها و گرایش‌های مذهبی خود را نیز اشاعه داده و به نوعی به تبلیغ اندیشه‌های سیاسی - مذهبی خود با استفاده از آثار هنری بپردازند. قابلیت تبلیغی هنر اتفاقاً می‌توانست برای فاطمیان که سیستم تبلیغ قدرتمندی داشتند بسیار مورد توجه قرار گیرد. لذا عدم استفاده فاطمیان از قابلیت تبلیغی هنر و در عوض رویکرد متفاوت آل‌بویه در این زمینه ما را به نتیجه اساسی‌تری سوق می‌دهد.

با توجه به تمامی این مسائل، پاسخ را باید در نوع نگرش فاطمیان و آل‌بویه نسبت به هنر و آثار هنری جست و جو کرد. در واقع این‌طور به نظر می‌رسد که فاطمیان به آثار هنری به چشم کالایی برای تجارت و کسب درآمد نگاه می‌نگریستند. بازارهای پر رونق

آنان در اسکندریه و فسطاط و... سرشار از آثار هنری بود که برای فروش، تولید و عرضه شده بودند و حتی در اواخر حکومت فاطمی آثار هنری که در این بازارها عرضه می‌شد به تکرار افتاده بودند. واضح است که در چنین شرایطی اولویت، کسب رضایت خریدار بود، تا ترویج و اشاعه تفکرات شیعی. اما بر خلاف فاطمیان، آل‌بویه نسبت به هنر، نگرشی تبلیغی داشتند و آثار هنری را به‌مثابه ابزاری در جهت تبلیغ افکار و عقاید و نیز ابزاری در جهت کسب مشروعیت مذهبی خود می‌انگاشتند، پس با چنین تفکری، استفاده هرچه بیشتر از مضامین شیعی امری منطقی می‌نمود.

پی‌نوشت

البته حکومت ادریسیان در مراکش پیش از فاطمیان و آل‌بویه به‌وجود آمد (ذکات، ۱۳۹۱: ۹۸) لکن در قیاس با فاطمیان و آل‌بویه از نفوذ و قدرت چندانی برخوردار نبود.

P. E. Walker

اواخر قرن چهارم هجری قمری آل‌بویه چند سالی نیشابور را در اختیار گرفتند. (ابن اثیر، ۱۳۵۱: ۱۲/ ۵۳۴۱-۵۳۴۲)

در جریان مرمت مجموعه ایلخانی آرامگاه شیخ عبدالصمد اصفهانی در نطنز روشن شد که آنچه امروز گنبدخانه مسجد است در واقع گنبد آرامگاهی متعلق به دوره آل‌بویه می‌باشد. (بلر، ۱۳۹۴: ۹۴) دفتری تعدیل در اهداف انقلابی دعوت اسماعیلی، در دوره استقرار حکومت فاطمیان را مورد تأکید قرار می‌دهد (Daftary, 2007:141) الهمدانی نیز بر این عقیده است که فاطمیان پس از روی کار آمدن بر خلاف آرمان‌های سیاسی-فکری جنبش اسماعیلی، سیاست محافظه‌کارانه‌ای در پیش گرفتند. (AL-Hamdani, 1937: 366).

کتاب‌نامه

- آئینه‌وند، صادق و جان احمدی، فاطمه (۱۳۸۳). مبانی مشروعیت خلافت فاطمیان مصر. علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س). سال چهاردهم (۵۱). ۳۲-۱.
- ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۵۱). کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران. ترجمه عباس خلیلی. تهران: شرکت سهامی چاپ و انتشارات کتب ایران.
- ابن الجوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد (۱۴۱۲ق). المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم. به تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۶۳). تاریخ ابن خلدون. ترجمه عبدالمحمد آبتی. جلد ۴. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی - مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).

العبادی، احمد مختار [بی تا]. *فی التاریخ العباسی و الفاطمی*. بیروت: دارالنهضة العربیه. انطیقه چی، ناصر و صفری فروشانی، نعمت الله (۱۳۹۰). بررسی روابط دولت‌های شیعی در قرن چهارم هجری. *تاریخ در آینه پژوهش*. سال هشتم (۳)، ۷-۳۴.

برند، باربارا (۱۳۸۳). هنر اسلامی. ترجمه مهناز شایسته‌فر. تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

بلر، شیدا (۱۳۹۴). نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران نخستین ایران زمین. ترجمه مهدی گلچین عارفی. تهران: فرهنگستان هنر.

حسن، زکی محمد (۱۳۸۲). *گنجینه‌های فاطمیان*. ترجمه ندا گلجانی مقدم. تهران: دانشگاه الزهراء. خزائی، محمد (۱۳۸۱). *هزار نقش*. تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

ذکاوت، محمود (۱۳۹۱). *تأملی در مورد چگونگی شکل‌گیری حکومت ادریسیان*. پارسه. (۱۸)، ۱۰۵-۹۷.

روذراوری، ابوشجاع محمد (۱۳۳۴ق). *ذیل تجارب الامم*. جلد ۳. قاهره: [بی تا]. ریتز، هلموت (۱۳۴۱). *آغاز فرقه حروفیه*. ترجمه حشمت مؤید. *مجله علوم اجتماعی: فرهنگ ایران زمین*. (۱۰)، ۳۱۹-۳۹۳.

شایسته‌فر، مهناز و آزاد، میترا (۱۳۸۳). «کتیبه‌های ابنیه دوران آل‌بویه، با تأکید بر مضامین مذهبی». *مطالعات هنر اسلامی*، سال اول (۱)، ۴۳-۶۰.

شایسته‌فر، مهناز و محمودی، فتنه (۱۳۸۹). *تحلیل مضمونی طرح و نقش در سفالینه‌ها، نسخ مصور و نقاشی‌های دیواری فاطمیان*. *مطالعات هنر اسلامی*، سال ششم (۱۲)، ۳۳-۵۲.

صدوق، محمدبنعلی (۱۴۰۵ق). *کمال الدین و تمام النعمه*. به تحقیق علی اکبر غفاری، قم مؤسسه النشر الاسلامی.

علام، نعمت اسماعیل (۱۳۸۶). *هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی*. ترجمه عباسعلی تفضلی، مشهد: نشر آستان قدس رضوی.

فرج‌الحسینی، فرج حسین (۱۳۹۳). *کتیبه‌های فاطمیان بر ابنیه‌هایی در مصر*. ترجمه سید محمد فدوی، تهران: انتشارات پژوهشکده هنر.

فرزانه، حافظ (۱۳۸۸). «تأثیر اندیشه مهدویت در شکل‌گیری دولت فاطمیان». *مشرق موعود*، سال سوم (۹)، ۹۵-۱۱۰.

فریه، ردبلیو (۱۳۷۴). *هنرهای ایران*. ترجمه پرویز مرزبان، تهران: انتشارات فرزانه روز. فقیهی، علی اصغر (۱۳۵۷). *آل‌بویه و اوضاع زمان ایشان با نموداری از زندگی مردم در آن عصر*. گیلان: انتشارات صبا.

قبادیانی، ناصر بن خسرو (۱۳۳۵). *سفرنامه ناصر خسرو*. تهران: چاپ سپهر.

مقریزی، احمد بن علی [بی تا]. *آعاط الحنفی باخبار الائمه الفاطمیین الخلفاء*. [بی جا]: [بی تا].

موحدی، محمدرضا (۱۳۹۱). «حروفیه در امتداد اسماعیلیه». پیام بهارستان. (۱۵)، ۱۶۷-۱۷۵.

- Al-Hamdani, Husain F(1937). «Some Unknown Ismā'īlī Authors and their Works», *Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume 65 (Issue 02), pp 359-378.
- N. El Barbary, Mohamed: Al Tohamy, Aisha & Y. Ali, Ehab (2017). *Shiite Connotations on Islamic Artifacts from the Fatimid period (358-567 A.H/ 969-1171 A.D) Preserved in the Museum of Islamic Art in Cairo*, *International Journal of Heritage, Tourism and Hospitality*, Volume 11, No. (3/2), pp 121-137.
- Daftary, Farhad (2007). *The Isma'ilis : Their History and Doctrines*, New York: Cambridge University Press.
- Garner, Sir Harry (1973). *Islamic pottery : a comprehensive study based on the Barlow Collection*, Géza Fehérvári, London : Faber and Faber limited.
- Kohansal, H.: Soltanian, A. & Deylami, T. Z(2014). «A review on the rites and traditions of the dailamites during the realm of the buyid dynasty (933-1055 AD)», *SOCIOSPHERE*, (1), 78-85.
- Walker, Paul E(2002). *Exploring an Islamic Empire: Fatimid History and its Sources*, London: I.B. Tauris in association with The Institute of Ismaili Studies.

سایت‌ها

- <http://www.clevelandart.org>
- <http://collections.vam.ac.uk>
- <https://www.flickr.com>
- <http://www.metmuseum.org>